

ТАРИХШУНОСЛИК // ИСТОРИОГРАФИЯ // HISTORIOGRAPHY

АЛИМОВА РАҲИМА

тарих фанлари номзоди, доцент, ТДШУ

XIX аср иккинчи ярмида Тошкент шаҳрининг ташқи савдо муносабатларидаги ўрни (архив ҳужжатлари мисолида)

Аннотация. Мазкур мақола XIX аср иккинчи ярмида Тошкент шаҳрининг ташқи савдо муносабатларида тутган ўрни масаласининг архив ҳужжатларида ёритилишига бағишланган. Шу мақсадда Ўзбекистон Миллий архиви фондларида сақланаётган ҳужжатлар мисолида Тошкент шаҳрининг ички ва ташқи савдодаги аҳамияти, у ердан ички ва ташқи савдога чиқарилган товарларнинг турлари, нарх-наволари, ўлчов бирликлари, савдо молларидан олинadиган бож солиқлари тўғрисидаги маълумотлар таҳлил қилинади.

Тарихимизга назар ташласак, Тошкент шаҳри азалдан Буюк ипак йўлининг муҳим бўғинларидан бири сифатида савдо муносабатларининг фаол марказлардан бўлиб келган. Тошкент Ўрта Осиё хонликлари доирасидаги интенсив ички савдо-иқтисодий муносабатлардан ташқари, Евросиё қўчманчи чорвадор минтақа билан ҳамда яқин ва узоқ хориж давлатлари, жумладан Хитой, Россиянинг Европа ва Сибирь қисмлари, Шарқий Туркистон, Еттисув билан савдо алоқалари олиб борадиган асосий билан шаҳар эди. Тошкентнинг савдо алоқаларида шаҳарнинг маълум товарларни ишлаб чиқаришига ихтисослашган маҳаллаларида яшайдиган уста-ҳунармандларнинг роли катта бўлган. Шунинг учун маҳаллалар қайси маҳсулотни ишлаб чиқаришига мослашган бўлса, шу маҳсулот номи билан аталган. Масалан, “пичоқчи”, “мисгарлик”, “сағбон”, “ўқчи”, “кўнчи”, дегрез, эгарчи ва б.

Тошкент аҳолисининг катта қисми мавзумиз хронологияси доирасида дала ҳовли-шаҳар ҳовли ҳўжалик тизими асосида яшар эди. Масалан, Себзор, маҳаллалари аҳолиси Юнусобод, Ҳасанбой, Кўктерак мавзеларида, Шайхонтахур даҳаси аҳолиси Кўкча, қисман Салор-Қорасув йўналишида, Беиёғоч маҳаллалари аҳолиси Чўпонота-Қаъни-Дўмбиработ мавзеларида ва ҳоказо, боддорчилик билан шугулланиб, ташқи савдога қуруқ мева етказиб берган.

Тошкент шаҳри атрофидаги работлар ташқи савдони тартибга солиб туришида, бож ва хирож масалаларини ҳал қилишида алоҳида роль ўйнаган. Карвонсаройларда бошқа мамлакатлардан келган савдогарлар тўхташган ва молларини сақлаш билан баробар, кўпинча улгуржи савдо келишувларини амалга оширишган. Булар ўз навбатида Тошкент шаҳрининг ҳўжалик ҳаётида ташқи савдо муҳим ўрин эгаллаганидан далолат эди.

Мақолада Тошкентдан четга олиб кетилган товарларнинг нарх-наволари, уларнинг миқдори, қандай транспорт воситаларида ташиб кетилганлиги, йиғилган бож солиқлари бўйича маълумотлар таҳлил қилинган.

Таянч сўз ва иборалар: Сирдарё вилояти, Тошкент уyezди, Тошкент шаҳри, маъмурий марказ, Ўзбекистон Миллий архиви, савдо-сотиқ, товарлар, чой, чой савдоси, Кяхта чойи, солиқ, бож солиғи, рақобат, пахта, чорва.

Аннотация. Настоящая статья посвящена освещению роли города Ташкента во внешнеторговых отношениях второй половины XIX века на основе архивных материалов. С этой целью анализируются сведения о значении внутренней и внешней торговли города Ташкента. На примере документов, хранящихся в Национальном архиве Узбекистана, рассматриваются: перечень товаров, отправленных на внутренний и внешний рынки, их стоимость, количество, пошлины, взимаемые на них.

Известно, что город Ташкент с давних времен был одним из особых звеньев активного центра торговли на Великом шелковом пути. Ташкент был особым городом, ведущим караванную торговлю наряду с регионами скотоводческих кочевников Евразии, торгово-экономические отношения и с ханствами Средней Азии, а также с близкими и дальними зарубежными странами, в том числе Китаем, Европейской и Сибирской частью России, Восточным Туркестаном, Семиречьем. В торговых связях города Ташкента большую роль играли мастера-ремесленники, которые жили в махаллах-мастерских в зависимости от рода занятий по производству отдельных товаров. Махалли именовались по роду деятельности мастеров, в них проживающих. Например, “пичакчи” – изготовители ножей, “мисгар” – литейщики, “сагбан” – псарь, “укчи” – стрельцы, “кончи” – кожевники, “дегизон” – изготовители котлов, “эгарчи” – изготовители седел и т.д.

В рассматриваемый период основная часть жителей Ташкента жила в загородных усадьбах. Например, жители махалли Себзор жили на Юнусабаде, в Хасанбае, Коктераке; жители махалли Шайхантахур жили на Кукче, а также в районе Салар-Карасу; жители Бешагача жили в кварталах Чопаната-Кани-Домбрабад и др., они занимались садоводством и поставляли сухофрукты для внешней торговли.

В организации внешних торговых операций, решении возникших проблем, взимании пошлин и хераджа особую роль играли рабаты, расположенные вокруг города Ташкента. В каравансараях останавливались торговцы из других стран. Здесь хранились их товары, отсюда также велась оптовая торговля. Это является доказательством того, что внешняя торговля играла особое место в хозяйственной жизни города Ташкента.

В статье анализируются сведения о численности караванов, стоимости товаров, экспортируемых за границу, их количестве, способах транспортировки, таможенных пошлинах.

Опорные слова и выражения: Сырдарьинская область, Ташкентский уезд, административный центр, Национальный архив Узбекистана, торговые операции, товары, чай, торговля чаем, Кяхтинский чай, налог, таможенный налог, конкуренция, хлопок, скот.

Annotation. This article is devoted to highlighting the place of the city of Tashkent in foreign trade relations in the second half of the 19th century based on materials from the archive. For this purpose, information about the importance of internal and external trade of the city of Tashkent is analyzed, the list of goods sent to domestic and foreign trade, the cost of goods, the number of goods, duties levied on these goods using the example of documents stored in the National Archives of Uzbekistan.

It is known that the city of Tashkent has become one of the special links in the active trade center of the Great Silk Road since ancient times. Tashkent was a special city leading caravan trade besides with the regions of cattle-breeding nomads of Eurasia, intensively conducted

trade and economic relations with the khanates of Central Asia, as well as with close and distant foreign countries, including China, the European and Siberian parts of Russia, East Turkestan, Semirechye. Craftsmen who lived in specialized makhallas, depending on their occupation for the production of certain goods, played an important role in the trade relations of the city of Tashkent. Therefore, the Tashkent residents, depending on their occupation, were called mahallas with the same names. For example, "pichakchi" - knife makers, "misgarlik" - copper casting, "sagban" - psari, "ukchi" - arrows, "konchi" - tanners, "degrizon" - boiler makers, "egarchi" - saddle makers, etc. .d.

During the period under review, the bulk of Tashkent residents lived in country estates. For example, residents of the Sebzor mahalla lived in Yunusabad, Khasanbai, Kokterak, residents of the Shaikhantakhur mahalla lived in Kokche, as well as in the direction of Salar-Karasu, Beshagach residents lived in the Chohanata-Kani-Dombirabad quarters, etc. and were engaged in gardening and brought the essential fruits to foreign trade.

Rabats located around the city of Tashkent played a special role in carrying out the order of foreign trade operations, in solving the problems that arose in the collection of duties and heraj. Merchants from other countries stopped in caravanserais and their goods were stored in them, and wholesale trade was also carried out here. This is considered as proof that foreign trade played a special place in the economic life of the city of Tashkent.

The article analyzes information about the number of caravans, the value of goods exported abroad, their quantity, transportation of goods, information about customs duties.

Key words and expressions: Syrdarya region, Tashkent uyezd, administrative center, National Archives of Uzbekistan, trade operations, goods, tea, tea trade, Kyakhta tea, tax, customs tax, competition, cotton, cattle.

XIX асрнинг 60-йилларидан Туркистон генерал-губернаторлигининг, шу билан бирга Сирдарё вилоятининг маъмурий маркази бўлган Тошкент шаҳрининг мавқеи ортиб борган. Тошкент нафақат маъмурий марказ, ҳатто Сирдарё вилоятининг ички ва ташқи савдо алоқаларида асосий бўғин вазифасини ўтаган. Вилоятнинг барча савдо-сотик муносабатлари шу шаҳар орқали амалга оширилган. Ҳаттоки, ундан аввалги асрларда ҳам Тошкент шаҳри Буюк ипак йўлининг муҳим тармоқларидан бири сифатида савдо муносабатларининг фаол марказлардан бўлиб келган. Тошкент Ўрта Осиё хонликлари, Евросиё қўчманчи чорвадор минтақа аҳолиси, хорижий давлатлар, жумладан, Хитой, Шарқий Туркистон, Россия ва бошқа давлатлар билан савдо алоқалари олиб борган эди. Шу ўринда 1735 йилдан Тошкентдан Нурмухаммад Муллаалимов бошчилигидаги элчилар Уфага келганлигини эслаш мумкин. Оренбург экспедициясининг бошлиғи И.И.Кирилов Тошкент элчиларидан Тошкент ва Ўрта Осиё шаҳарлари тўғрисида маълумот олишга муваффақ бўлган¹. Элчи Тошкент элатида 70 дан ортиқ катта-кичик шаҳарлар борлиги тўғрисида хабар бериш билан бирга Тошкент шаҳри тўғрисида қуйидаги маълумотларни берган: “Шаҳарда 40 та йирик ва яна майда мачитлар, атрофи мустаҳкам девор билан ўралган 6 дарвозали сарой (Кремль) бўлган. Боғларида узум, олма, нок, беҳи, шафтоли, ёнғоқ, қовун, тарвуз, сабзи, гуруч, буғдой, кунжут, зигир ва бошқа турли

¹ Х.Зияев. XVIII асрда Ўрта Осиё ва Урал бўйлари. – Тошкент, “Фан”, 1973. – ББ. 56-60.

деҳқончилик маҳсулотлари етиштирилган. Йирик ва майда қорамоллар шаҳар атрофидаги яйловларда боқилган... Тошкент бозорларида пахта, газлама, кийим-бош, оёқ кийими ва бошқа моллар сотиладиган махсус расталар бўлган. Тошкент Бухоро, Самарқанда, Хива, Қарши, Бадахшон, Балх, шунингдек, Россия шаҳарлари билан алоқа қилинган”¹. Маълумотлар Тошкент ҳаттоки, XVIII қўшни давлатлар билан савдо алоқалари ўрнатганлиги ва у ерда етиштирган маҳсулотлар турли-туманлигидан далолат беради. XIX асрнинг иккинчи ярмида Тошкентнинг ташқи савдо муносабатлари тарихи билан боғлиқ маълумотлар Ўзбекистон Миллий архиви фондларида сақланаётган ҳужжатларда ўз аксини топган. Ҳужжатлар орасида Тошкентга олиб келинган ва олиб чиқиб кетилган товарлар номлари, миқдорлари, қандай транспортда ташилганлиги, улардан олинган бож солиқлари, савдогарларнинг исм шарифлари каби маълумотлар ҳам мавжуд бўлиб, улар шаҳарнинг савдо-иқтисодий марказ эканлигидан далолат беради. Келтирилган статистик маълумотлар ўз даврида бу ҳудудда ишлаб чиқарилган товарлар, етиштирилган маҳсулотлар тўғрисида билиб олишимизга имкон беради. Бу маълумотлар орқали Тошкент шаҳри аҳолисининг ҳўжалик ҳаёти, турмуш тарзи қандай бўлганлиги билишимизга катта хизмат қилади. Юқорида таъкидлаганимиздек, айрим архив маълумотларида Тошкент шаҳрида савдо қилувчи савдогарларининг савдо моллари тўғрисида хабар берилган. Масалан, 1868 йил чойдан олинган бож солиғи ҳақида қуйидагиларни кўриш мумкин. Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори генерал-майор Головачев 1868 йил 15 сентябрь санаси билан имзолаган 5130-сонли хатда Тошкентга рус савдогарлари катта миқдордаги Кяхта² чойларини олиб келганлиги, бу чойлардан бож солиғи қонун

¹ Ҳ.Зияев. XVIII асрда Ўрта Осиё ва Урал бўйлари. – Тошкент, “Фан”, 1973. – Б. 60.

² Кяхта – шаҳарга 1727 йилда рус дипломати С.Л.Рагузинский-Владиславич асос солган. Кяхта шаҳри Княжнин томонидан қурилган. Қалъа тўртбурчак бўлиб, бурчакларида минора қад кўтарган, икки дарвозаси бўлган. Қалъа ичида савдогарлар учун 32 та ҳужралар, савдо расталарида 24 та дўкон ва 24 та омборхона жойлашган. Бу шаҳар Россия-Хитой савдосининг бош марказига айлантирилган. Кяхта орқали Хитойга мовут, мануфактура товарлари, мўйна ва булғори чарм жўнатишган, Хитойдан асосан чой келтирилган. Ипак, ип газлама ва чинни идишлар камроқ келтирилган. Кяхта шаҳри узоқ йиллар давомида Россия ва Ғарбий Европани чой билан таъминлаб турган. Бу хитой чойи Россияда кяхта чойи номи билан, бошқа Европа давлатларида эса рус чойи номи билан юритилган. 1743 йилдан савдо слободаси деб аталган. 1792 йилда Кяхтага Иркутскдаги божхона кўчирилган. XIX асрнинг сўнгги чорагидан Суэц канали қурилиши натижасида Хитойнинг асосий савдо молларини денгиз йўли орқали ташилгандан сўнг кяхта савдосининг аҳамияти тушиб кетган. Айниқса, 1903 йилда Хитой-Шарқий темир йўлининг қурилиши натижасида Кяхта шаҳри Хитой билан савдо қиладиган бош савдо маркази аҳамиятини йўқотган. Кейинчалик Россиянинг Монголия билан савдо марказига айлантирилган.

XIX асрнинг 80-йилларида Россия империяси Ўрта Осиё бозорларида, хусусан Туркистон бозорларида ўз ҳукмронлиги ўрнатиш мақсадида четдан ўлкага киритиладиган товарлар устидан ҳам назоратни қўлга олишга ҳаракат қилган. Шу мақсадда, Туркистонга фақат Россиядан Кяхта орқали олиб келинган хитой чойини етказиб бериш, инглиз чойларини Бухоро амирлигидан кириб келишини умуман тўхтатиб қўйишга қаратилган чора-тадбирларни қидира бошлаган.

доирасида олинганлигини эътироф қилиш билан бирга, осиелик савдогарлар худди шундай миқдордаги контон чойларини қўшни Ўрта Осиё худудларидан божсиз олиб келишаётганлигини маълум қилади¹. Ҳатто, дейилади ҳужжатда, овозаларга қараганда ҳозирда шу хилдаги чойлар Зарафшон округи орқали ташиб келинмоқда². Келтирилган маълумотларга таяниб айтиш мумкин-ки, Кяхта чойларини Туркистонга олиб киришга рухсат берилган, ҳаттоки 80-йиллардан бошлаб ўлкага фақат Кяхтадан олиб келинган хитой чойини етказиб бериш, инглиз чойларини Бухоро амирлигидан кириб келишини умуман тўхтатиб қўйишга қаратилган чора-тадбирларни қидира бошлаган. Ҳатда контон чойларини қўшни Ўрта Осиё худудларидан божсиз олиб келишаётганлигини маълум қилади.

Мазкур ҳужжатда 1865 йил 23 майда тасдиқланган божхона тарифига кўра, бож солиғи кўк чой ва сариқ чойнинг 1 фунтидан 15 коп.дан олиними, 1861 йил 30 мартдаги подшо ҳазратлари фармонига асосан, қора чойдан 15 коп., ҳар бир фунт тахта чойдан 15 коп. ҳамда қўшимча божхона тарифи учун 2 коп.дан беш фоизли бож йиғини олиш белгиланганлиги эътироф қилинган³. Демак, кўриб ўтилаётган даврда Тошкентга экспорт қилинаётган чойлардан ҳам ўрнатилган тартибда ҳар бир фунт учун ва божхона харажатлари учун қўшимча бож ундирилган.

Тошкент шаҳри доимо савдо муносабатлари гавжум марказ бўлиб, у бир томондан Россия, Сибирь, Еттисув, Хитой, Ўрта Осиё хонликлари билан иккинчи томондан кўчманчилар билан савдо алоқалари олиб борадиган марказий шаҳар ҳисобланган⁴. 1869 йилга оид архив ҳужжатларидан бирида Тошкент шаҳрида яшовчи 27 нафар даллолларнинг исми шарифи келтирилган, шу жумладан, Мавлондод Муранбоев, Саид Мухаммадсодиқов, Курбонбой Аҳмадбоев ва б. Рўйхат араб хатида битилган, ҳужжат тагида Тошкент думасининг садрнишини Шарофиддин ибн Аловиддиннинг тўртбурчак муҳри босилган. Ҳужжатнинг рус тилидаги таржима вариантыда 25 нафар даллолларнинг рўйхати берилган, аммо 2 кишининг исми шарифи ёзилган варақ китобга тикилмаган кўринади⁵. Бундан кўриниб турибдики, эҳтимол, ҳужжатнинг охири саҳифаси йўқолган. Тошкент шаҳрининг ўзида 27 нафар даллолларнинг фаолият юритаётганлиги шаҳар бозорларидаги савдо-сотик жараёнида даллоллар-воситачиларнинг ўрни қанчалик муҳимлигидан, қолаверса, савдо ишлари анча ривожланганидан далolat беради.

¹Фонд – И-36, опись – 1, ед.хр. – 198. – Л. 1.

²Фонд – И-36, опись – 1, ед.хр. – 198. – Л. 1.

³Фонд – И-36, опись – 1, ед.хр. – 198. – Л. 2.

⁴Маев П.А. Азиатский Ташкент. Сборник материалов для статистики Туркестанского края. Вып. IV. – СПб., 1876; Гаевский В.С. Историческая справка о городе Ташкенте. – Ташкент, 1907; Азадаев Ф. Ташкент во второй половине XIX века. Очерки социально-экономической и политической истории. – Ташкент, 1959; Ходжиев Э. Тошкентнинг Россия шаҳарлари билан алоқаси. – Ташкент, 1973; Зияев Ҳ.З. Ўзбекистоннинг Россия билан элчилик ва иқтисодий алоқаларининг ўрнатилиши, ривожланиши тарихи. – Ташкент, 2012; Зияев Ҳ.З. Экономические связи Средней Азии с Сибирью в XVI-XIX вв. – Ташкент, 1983. М.Ю. Юнусходжаева. Роль Ташкента в торговле России и Восточного Туркестана во второй половине XVIII в. // Позднефеодальный город Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1990. СС. 137-141.

⁵Фонд – И-36, опись – 1, ед.хр. – 185. – Л. 9-11.

Шуни таъкидлаш лозимки, XIX асрнинг иккинчи ярмида Тошкентда савдо ярмаркалари ўтказилиб, турли хориж давлатларнинг савдогарлари ўз товарлари билан ярмаркада иштирок этганлар. Хусусан, 1870 йилда Туркистон генерал-губернаторлигининг маъмурий маркази ҳисобланган Тошкентда бир йилда икки марта апрель-май, октябрь-ноябрь ойларида савдо ярмаркалари ташкил этилган. Товарлар ярмаркага Россиянинг турли ҳудудларидан Оренбург, Петропавловск, Сирдарё вилояти шаҳарлари, Еттисув, Зарафшон округи, Қўқон хонлиги, Бухоро, Қашғар, Ғулжадан олиб келинган. “Сибир, хусусан, Кяхта ва Иркутскдан Хитой чойи келтирилиб турилган. Тошкентда ярмаркадан олдин ва кейин ҳам чой савдоси олиб борилди”¹. Демак, 1868 йилдан Россия орқали Кяхта чойларини Туркистон ўлкасига олиб келишга рухсат берилган.

Моллар ярмаркадан Сирдарё вилояти, Бухоро, Қўқон ва бошқа жойларга олиб кетилган. Ярмаркага олиб келинган товарлар номи, миқдори, нархи божхона рўйхатидан ўтказилган. Ярмаркада 68 та йирик ва 1358 та майда тошкентлик савдогарлар иш юритганлар. У ерда Марғилон, Андижон, Қўқон, Наманган, Шаҳрисабз, Исфара, Конибодом, Шайдон, Ўш, Хива, Ҳиндистон ва Афғонистон савдогарлари иштирок этган². Афсуски, Туркистон ўлкасига хонликлар орқали кириб келаётган инглиз-ҳинд чойлари рўйхатлаштирилмаган.

Тошкент шаҳар бошлиғининг 1888 йил ҳисоботида Тошкент атрофидаги ерларни қўшиб ҳисобланса, унинг умумий майдони 205 квадрат верстни, аҳолиси сони 130.181 кишини ташкил этганлиги эътироф қилинган³. Йиғма жилдада шу йилларда Тошкентда ишлаб чиқарилган товарларни бошқа ҳудудларга олиб кетиш бўйича тузилган ведомостларда товарлар номи, уларнинг қандай транспортда (туя, от, арава) ташиб кетилганлиги, миқдори, товарнинг нархи, ташиш харажатлари кўрсатилган⁴. Йиллик ҳисоботда Тошкент шаҳрининг ички ва ташқи савдо муносабатлари бўйича маълумотлар ҳам ўрин олган. Унда ички бозорларда сотиладиган товарларни асосан маҳаллий маҳсулотлар – пахтадан тайёрланган буюмлар: мато, олача, дока, ип; жундан ишланган қамчи, чакмон, қоп, кийгиз ва арқонлар; хом ипак, канавус (шойининг бир тури) ва беқасам; ошланмаган тери, қўй териси, эчки терисидан тикилган калта пўстин; ғишт, кулолчилик найлари, лойдан тайёрланган буюмлар; ёғочдан ишланган ҳар хил нарсалар, уй-рўзгор буюмлари; узумдан тайёрланган ароқ, май, пиво; минерал сувлар ва гугурт ташкил қилиши эътироф қилинган⁵.

Ҳужжатда Россиядан мануфактура ва баққоллик товарлари, атторлик моллари, темир, чўян, майда-чуйда металл буюмлар келтирилганлиги акс этган.

¹ Ҳ.Зиёев. Ўзбекистоннинг Россия билан элчилик ва иқтисодий алоқаларининг ўрнатилиши, ривожланиши тарихи. – Т., 2012. – Б. 291-304.

² Ҳ.Зиёев. Ўзбекистоннинг Россия билан элчилик ва иқтисодий алоқаларининг ўрнатилиши, ривожланиши тарихи. – Т., 2012. – Б. 305.

³ Фонд – И-1, опись – 1, ед.хр. – 3085. – Л.260.

⁴ Фонд – И-1, опись – 1, ед.хр. – 3085. – Л.300.

⁵ Фонд – И-1, опись – 1, ед.хр. – 3085. – Л.264

Тошкентдан асосан пахта, жун, тери, кийгиз, қўй териси ва ипак олиб кетилган¹. Юкоридаги қайдга кўра, олиб чиқилган товарлардан пахта асосий ўринни эгаллаши маълум бўлмоқда. Маълумки, Россия Туркистонни қисқа муддатда ўз саноати учун хом ашё манбаига айлантирган. Туркистон ўлкаси Россиянинг асосий пахта базасига айлантирилган. Масалан, 1899 йилда Тошкент уyezди бўйича экин майдонларининг катта қисмига ғалла экилган бўлиб, шу жумладан, буғдой 100000 десятина, шоли 68000 десятина, арпа 35000 десятина, пахта 28000 десятина ерга экилган. Ҳисобот йилида Сирдарё вилоятида буғдой 370000, шоли 68000, арпа 170000, пахта 33000, беда 40000, полиз экинлари 6000 десятина ерга экилган. Шу йили буғдойдан 16700000, арпадан 17 милл. пуд, шолидан 6000000 пуд, пахтадан 1000000 пуд ҳосил олинган². Тошкент шаҳрининг 1888 йилдаги бир йиллик даромади 14.884.261 рубл.ни ташкил қилган³.

Бундан ташқари, ҳисоботда савдо айланмаларини ҳисоблаб борадиган ташкилотларнинг йўқлиги учун ҳар бир ишлаб чиқарилган товарларнинг аниқ статистикасини айтиш мушкуллиги эътироф қилинган⁴. Бу ҳол Тошкент шаҳри ва уyezди бўйича аниқ йиллик савдо айланмаларини ҳисоблаб чиқишни қийинлаштирган, бўлиши мумкин. Йиллик ҳисоботда савдо алоқалари миқдори йиллар давомида бир хил бўлиб келганлиги қайд этилган⁵. Ваҳоланки, туркум савдо товарлари бўйича ҳисоботлар тўлиқ юритилган-да эди, савдо айланмалари ҳисобини борлигича кўрсатиш мумкин бўлар эди.

Кўриб ўтилаётган даврда Тошкентга кириб келаётган ҳинд чойлари ва индигодан шаҳарда бож солиғи олинмаган экан. Бунга далил сифатида Тошкент шаҳар бошлиғининг бу ерда божхона постима вжуд эмаслиги, Ҳиндистондан келтирилаётган чой ва индиго учун Каттақўрғон божхонасида бож олинishi ва унинг ҳисоботлари божхона бошлиғи томонидан юритилиши эътироф қилинган⁶. Демак, Тошкентда Ҳиндистондан қанча чой келтирилаётганлиги тўғрисида маълумотлар юритилмаган. Нима учун деган савол туғилади? Биламизки, XIX асрнинг 70-йилларида ҳукумат ҳинд чойларининг Туркистонга кириб келиши ва ўлка бозорларини эгаллаб олишидан ташвишланиб, уларни таъқиқлайдиган, Кяхта чойларининг устунлигини таъминлайдиган чораларни қидира бошлаган эди. Балки, шунинг учун ҳам Тошкентда чой учун божхона хизмати йўлга қўйилмаган бўлиши мумкин.

Энди бевосита 1888 йилда Тошкент шаҳридан ташқарига, хусусан Россия, Еттисув, Сибирь, Фарғона вилояти, Туркистон, Бухоро, Хива, Хитойга олиб кетилган ўн олти хил товарлар, уларнинг сони ва нархлари, қандай транспорт воситаларида олиб кетилганлиги тўғрисидаги статистик маълумотларга эътибор қаратамиз. Жадвал катта ҳажмли эканлигини инобатга олиб, фақат Россия ва

¹Фонд – И-1, опись – 1, ед.хр. – 3085. – Л.264.

²Фонд – И-1, опись – 12, ед.хр. – 80. – Л. 56, 59 об.

³Фонд – И-1, опись – 1, ед.хр. – 3085. – Л.265

⁴Фонд – И-1, опись – 1, ед.хр. – 3085. – Л. 265.

⁵Фонд – И-1, опись – 1, ед.хр. – 3085. – Л.265.

⁶Фонд – И-1, опись – 1, ед.хр. – 3085. – Л. 266.

Еттисув билан савдо алоқаларини ҳамда умуман Тошкентдан олиб кетилган товарлар миқдори ва жами нархлари келтириб ўтамыз.

Олиб чиқилган товарлар	Оренбург орқали Россияга						
	Қарвонлар сони	жумладан			Пуд миқдори	Товар нархи	Ташиш нархи
		Туяларда	отларда	Араваларда			
Пахта	318	21960	-	-	391.360	1.835.200	32.600
Ипак	20	200	-	-	4.600	720.000	4.800
Хом ипак	30	300	-	-	5.600	670.000	3.000
Қанд	-	-	-	-	-	-	-
Чит	-	-	-	-	-	-	-
Гуруч	192	2.250	-	-	38.400	30.800	32.100
Бугдой (дон)	-	-	-	-	-	-	-
Маҳаллий маҳсулотлар	250	3.000	-	-	54.100	208.000	45.000
Хом тери ва пўстин	100	900	-	-	14.200	185.000	14.200
Мевалар	80	800	-	-	14.400	16.000	14.400
Чой	-	-	-	-	-	-	-
Нон ароғи	-	-	-	-	-	-	-
Узум майи	10	100	-	-	1.800	18.000	1.800
Қозонлар	-	-	-	-	-	-	-
Пўлат	-	-	-	-	-	-	-
Темир	-	-	-	-	-	-	-
Жами	1.000	29.510	-	-	524.460	3.683.000	147900

Олиб чиқилган товарлар	Троицк орқали Россияга						
	Қарвонлар сони	жумладан			Пуд миқдори	Товар нархи	Ташиш нархи
		Туяларда	отларда	Араваларда			
Пахта	66	2.260	-	-	40.160	183.175	32.160
Ипак	-	-	-	-	-	-	-
Хом ипак	-	-	-	-	-	-	-
Қанд	-	-	-	-	-	-	-

Чит	-	-	-	-	-	-	-
Гуруч	14	625	-	-	10.200	7.920	7.250
Бугдой (дон)	-	-	-	-	-	-	-
Маҳаллий маҳсулотлар	5	50	-	-	900	8.000	900
Хом тери ва пўстин	10	100	-	-	1.800	20.000	1.800
Мевалар	40	440	-	-	7.300	7.300	720
Чой	-	-	-	-	-	-	-
Нон ароғи	-	-	-	-	-	-	-
Узум майи	-	-	-	-	-	-	-
Қозонлар	-	-	-	-	-	-	-
Пўлат	-	-	-	-	-	-	-
Темир	-	-	-	-	-	-	-
Жами	135	3.475	-	-	60.360	226.395	42.830

Олиб чиқилган товарлар	Етгисув вилоятига							Жами олиб кетилган товарлар	
	Карвонлар сони	жумладан			Пуд миқдори	Товар нархи	Ташиш нархи	Пуд	Суммаси
		Туяларда	отларда	Араваларда					
Пахта	150	15.000	-	-	270.000	1.040.000	80.000	706.920	3.539.375
Ипак	15	100	-	-	1.000	200.000	500	5.696	944.572
Хом ипак	10	90	-	-	1.100	132.000	8.000	6.700	805.800
Қанд	-	-	-	-	-	-	-	18.680	132.404
Чит	15	150	-	-	2.700	45.000	750	53.258	428.408
Гуруч	-	-	-	-	-	-	-	84.900	109.870
Бугдой (дон)	10	100	-	-	1.800	1.300	540	7.200	6.140
Маҳаллий маҳсулотлар	10	100	-	-	1.800	16.000	540	56.800	278.440
Хом тери ва пўстин	8	80	-	-	1.440	8.640	320	17.440	229.960
Мевалар	-	-	-	-	-	-	-	24.700	43.220
Чой	10	80	-	-	1.440	57.600	400	3.800	153.320
Нон ароғи	8	60	-	-	1.000	8.000	240	5.400	37.840
Узум майи	-	-	-	-	-	-	-	3.700	40.200
Қозонлар	20	200	-	-	4.000	8.100	1.600	18.650	46.410
Пўлат	5	50	-	-	900	2.500	200	4.500	13.640

Темир	5	50	-	-	900	2.300	200	10.080	28.970
Жами	266	16.060	-	-	288.080	1.581.440	86.090	1.028.424	6.838.569

Демак, юқоридаги жадвалга эътибор қилинса, 1888 йилда Тошкентдан Тошкентдан четга жами 6.838.569 рубллик 1.028.424 пуд моллар олиб чиқиб сотилган бўлиб, булар пахта, ипак, хом ипак, қанд, чит, гуруч, буғдой, маҳаллий аҳоли тайёрлаган маҳсулотлар, тери, пўстин, мевалар, чой, арок, узумдан тайёрланган май, қозон, пўлат, темир олиб чиқилган¹. Россияга товарлар икки йўл билан, яъни Оренбург ва Троицк орқали олиб кетилган. Бу даврда Еттисув ва Сибирь билан Тошкент орқали савдо муносабатлари анча ривожланган. Тошкентдан Сибирь йўналишида сўнги икки аср мобайнида жўшқин савдо қилинганлиги маълум². Тошкентдан Россия, Еттисув, Сибирга асосан Тошкент ва унинг атрофларида етиштирилган маҳсулотлар: пахта, ипак, хом ипак, гуруч, маҳаллий аҳоли тайёрлаган маҳсулотлар, тери ва қўй териси, мевалар, узумдан тайёрланган май олиб кетилган. Тошкентдан Хитойга чит, пўлат ва темир олиб кетилган. Тошкентдан Бухорога чит, буғдой, чой, қозон, пўлат, темир, Хивага арок, узумдан тайёрланган май олиб чиқилган.

1885 йил 12 ноябрда Императорга топширилган Туркистон генерал-губернатори, генерал-адъютант Розенбахнинг ҳисоботида Туркистон генерал-губернаторлиги вилоятларидаги ҳолат бўйича маълумот берилган. Жумладан, унда маҳаллий маъмурларнинг сўнги ўн йилларда ўлкадаюқори америка навли пахтани етиштириш бўйича қилинган чоралар катта натижалар берган бўлса-да, бу соҳада ҳали амалга оширилиши лозим бўлган ишлар бўйича танқидий фикрлар билдирилган. 1884 йилда 450 деярли майдонга америка нави экилганлиги қайд қилиниб, бу пахта ҳосилини ошириш учун Россия савдо саноат фирмаларининг талабини ҳисобга олиш таклифи ҳам берилган³. Россиянинг Ўрта Осиё пахтасига бўлган талабини қондириш мақсадида пахта плантациялари кўпайтирилиб, Россия Туркистонни қисқа муддатда ўз саноати учун хом ашё манбаига айлантирди⁴. Ҳақиқатдан ҳам, бу ҳолатни юқорида берилган статистик жадвалдаги ҳисоб-китоблар ҳам тасдиқлайди. Жумладан, 1888 йилда Тошкентдан энг кўп олиб кетилган товар пахта бўлиб, бу товар Россия, Еттисув, Сибирга олиб чиқилган. Хусусан, 3.539.375 рубллик 706.920 пуд пахта, 428.408 рубллик 53.258 пуд чит экспорт қилинган⁵.

Мазкур йиғма жилдда 1888 йил 1 январдан 1889 йил 1 январгача Тошкент шаҳрида сотилган ҳайвонларнинг, шу жумладан чорва моллари турлари ва уларнинг сонлари келтирилган статистик ҳисобот ҳам мавжуд. Қизиғи шундаки,

¹ Фонд – И-36, опись – 1, ед.хр. – 3085. – Л. 300.

² Зияев Ҳ.З. Ўзбекистоннинг Россия билан элчилик ва иқтисодий алоқаларининг ўрнатилиши, ривожланиши тарихи. – Тошкент, 2012.

³ Фонд – И-1, опись – 27, ед.хр. – 188. – Лл.12-12об.

⁴ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. – Тошкент. Шарқ, 2000. ББ.229-234.

⁵ Фонд – И-1, опись – 1, ед.хр. – 3085. – Л. 300.

ведомостда кўчманчи аҳолидан қанча, ўтроқ аҳолидан нечтачорва сотилганлиги жадвалда қуйидагича келтирилган¹. Кўчманчилар:

Чорва моллари турлари	сони	нархи
отлар	17.700	294.600
туялар	4.390	160.900
Шохли қора мол	15.030	226.300
Қўйлар	87.660	389.100
Эшак ва эчки	3.390	12.750

Ўтроқ аҳоли:

Чорва моллари турлари	сони	нархи
отлар	18.490	298.700
туялар	5.130	202.800
Шохли қора мол	23.220	308.000
Қўйлар	101.300	414.860
Эшак ва эчки	2.825	2.318.958

Шу билан биргаликда бошқа бир ҳужжатда 1888 йилдаги Тошкент шаҳрида ҳайвонларнинг нархлари бўйича ведомость ҳам келтирилган бўлиб, улар орқали ўша йиллардаги чорва молларининг бозорлардаги нархларини билиб олиш мумкин бўлади².

Чорва моллари турлари	сони	нархи	
		Рубл.	Коп.
отлар	1	15 дан 60 гача	
туялар	1	20 дан 50 гача	
Шохли қора мол	1	8 дан 25 гача	
Қўйлар	1	2 дан 6 гача	50
Эчки	1	1 дан 2 гача	50
Эшак	1	3 дан 4 гача	

Бошқа бир йиғма жилдда ўн йилдан кейин худди шу каби чорва молларининг сонлари тўғрисида ҳам маълумотлар мавжуд. Масалан, 1898 йилдаги Сирдарё вилояти ҳарбий губернаторининг йиллик ҳисоботида қаҳратон киш ва баҳорнинг ноқулай келиши оқибатида кўчманчи аҳолининг хўжалигига катта зарар текканлиги баён қилинган. Ем-хашакнинг етишмаслиги Казали ва Авлиёта уёздлари чорвадорларига катта зиён келтирган, шу йили 200.000 бош чорва қирилиб кетган, уларнинг аксарияти қўйлар бўлган³. 1899 йил ҳисоботида эса совуқ қиш ва ноқулай баҳордан кейинги йилда қулай об-ҳаво шароити туфайли чорва молларининг кўпайиши аниқланган. Шу йил охирига келиб, отлар 394.900

¹ Фонд – И-1, опись – 1, ед.хр. – 3085. – Л. 298.

² Фонд – И-1, опись – 1, ед.хр. – 3085. – Л. 298.

³ Фонд – И-1, опись – 12, ед.хр. – 1983. – Л. 87об; Фонд – И-1, опись – 11, ед.хр. – 80. – Л. 52.

бош, туялар 448.5000 бош, қўйлар 3.874.000 бош, шохли қора мол 485.500 бош, эчки 638.200 бош ва эшаклар 17.000 бошга етган¹.

Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори генерал-лейтенант Н.Корольковнинг ҳисоботида кўра, 1900 йил чорва моллари сони ва нархи тўғрисида қизиқарли маълумотлар олиш мумкин². (қуйидаги жадвал) Демак, сўнгги йилларда чорва нархларида катта фарқ мавжуд эмас, фақатгина эчки ва эшаклар нархида бироз нархларнинг ошганлиги маълум бўлди, яъни эчки нархи 1-2 р.дан 2,5 р.га, эшаклар 3-4 р.дан 5,5 р.га кўтарилган.

Чорва	Сони	Нархлари рублда
Отлар	533.260	10.018.160
сигир ва ҳўкизлар	617.239	5.932.520
қўйлар	3.828.593	13.900.740
чўчкалар	5.785	25.681
туялар	333.249	9.541.838
эчкилар	533.403	1.310.395
эшаклар	17.712	98.289

Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори генерал-лейтенант Н.Корольковнинг ҳисоботида кўра, 1901 йил қулай об-ҳаво кўчманчи яшаётган чорвадорларнинг чорва моллари сонининг тез ўсишига имконият яратган. Шу йили Сирдарё вилояти бўйича отлар сони 507.093, сигирлар – 358.619 бош, ҳўкизлар – 259.563 бош, қўйлар – 3.514.409 бош, чўчкалар – 8.574 бош, туялар – 322.502 бош, эчки – 538.769 бош, эшак – 14.887 бош бўлган. Худди шу чорвалар сони Тошкент шаҳрида қуйидагича ҳисобланган: ва нархи тўғрисида қизиқарли маълумотлар олиш мумкин. Хусусан, отлар сони 11.179, сигирлар – 4.420 бош, ҳўкиз – 2.140 бош, қўй – 3.877 бош, чўчка – 226 бош, туя – 425 бош, эчки – 362 бош, эшак – 763 бош бўлган³.

Демак, кўчманчилар чорва ҳўжалигининг маҳсулдорлиги ва кўпайиши табиий иқлим шароити билан узвий боғлиқ, агарда қиш ва баҳор фасллари яхши келса, улар жуда тез кўпаяди, ва аксинча, қаттиқ қишнинг узок чўзилиши озуканинг танқислигига, баҳорнинг куруқ келиши ўсимликларнинг қуриб қолишига ва оқибатда чорванинг қирилиб кетишига сабаб бўлади.

Сирдарё вилояти ҳарбий губернаторининг 1898 йил ҳисоботларига кўра, вилоят худуди 459.000 кв.верстни ташкил қилган. 1897 йилги аҳолини рўйхатга олиш ҳисоботларида вилоят аҳолисининг умумий сони 1.479.848 киши эканлиги⁴, шундан Тошкент шаҳри аҳолиси 155.677 киши бўлганлиги эътироф қилинган⁵. Демак, Тошкент шаҳри аҳолиси 1888 йилдаги 130.181 кишидан¹ 1897

¹Фонд – И-1, опись – 12, ед.хр. – 80. – Л.Л. 57, 61.

²Фонд – И-1, опись – 12, ед.хр. – 240. – Л.Л. 76 об., 77.

³Фонд – И-1, опись – 12, ед.хр. – 240. – Л. 81.

⁴Фонд – И-1, опись – 12, ед.хр. 80. – Л. 52; Фонд – И-1, опись – 12, ед.хр. 1983. – Л. 87.

⁵ Ф.Азадаев. Ташкент во второй половине XIX века, Очерки социально-экономической и политической истории. – Ташкент, 1959. – С. 135.

йилга келиб 155.677 кишига ўсган. Келтирилган маълумотлар Тошкент шаҳри аҳолисининг тез сураглар билан ўсганлигидан далолат берадики. Бу кўрсаткич эса асосан Россиянинг турли губернияларидан ҳарбийлар, амалдорлар, савдогарлар ва бошқа ишбилармонларнинг кириб келиши билан боғлиқ.

1898 йилги Сирдарё вилоятининг йиллик савдо айланмаси 45.300.000 рублни ташкил этган ҳолда, шундан 30.900.000 руб. га товарлар келтирилган бўлса, вилоятдан 14.400.000 р. товарлар олиб кетилган. Вилоятга олиб киритилаётган товарлар орасида биринчи ўринда мануфактура товарлари эгаллайди, у 20.000.000 р. қийматида келтирилган, сўнг чой, темир ва бошқа товарлар турган. Вилоятдан четга чиқариладиган товарларнинг энг асосийси пахта (3.000.000 р.) ва чорва моллари (4.000.000 р.) бўлган².

1899 йил статистик маълумотларида Тошкент шаҳридан 150000 рубллик 3000 пуд товарлар олиб чиқиб кетилган, Европа Россиясидан 686696 рубллик 9998 пуд, Сибирдан 4000 рубллик 1000 пуд товарлар келтирилган³. Статистик маълумотлардан кўриниб турибдики, Тошкентдан олиб чиқилган товарларга нисбатан шаҳарга кўпроқ товарлар олиб кириладиганлиги маълум бўлади. Демак, Россия ўзининг товарларини сотадиган қулай бозорларига эга бўлди. Тошкентга олиб кетилган ва келтирилган товарлар рўйхатида мануфактура товарлари; атторлик моллари, баққоллик моллари, дорилар, темир, пўлатдан тайёрланган буюмлар, қозоқ, чўян буюмлар; мис ва ундан тайёрланган буюмлар; ёғоч, ёғочдан ишланган буюмлар, эган, сандиқ, сайгак шохлари,, от териси, қорамол териси, ошланган тери, қўй жуни, туя жуни, эчки жуни, от ёли, қўй териси, мўйна; қўзи териси; арқон, кигиз, оёқ кийимлар, мовут, гилам, ипак буюмлар, хом ипак, пахта, чит, мота, қатрон, керосин, шам, гутурт, тамаки, идишлар, чой, шакар, шולי, буғдой, мевалар, ароқ, май ва б. ичимликлар, қоғоз ва бошқа товарлар номлари келтирилган⁴.

1899 йилда Сирдарё вилоятининг йиллик савдо айланмаси 69.700.000 руб.ни ташкил этиб, унинг 40.000.000 руб. Тошкент шаҳри улушига тўғри келган⁵. 1900 йил ҳисоботларида вилоятнинг йиллик товар айланмаси 62.240.000 р.ни ташкил қилган ҳолда, вилоятга олиб келинган товарлар 48.700.000 р., вилоятдан ташқарига олиб кетилган товарлар 13.540.000 р. Вилоятга асосан мануфактура товарлари, чой, темир ва бошқа маҳсулотлар келтирилган. Вилоятдан ташқарига олиб чиқилган товарлар кўпроқ пахта (тахминан 3.100.000 р.), ундан кейинги ўринда чорва моллари, шунингдек, жун, тери ва бошқалар товарлар турган⁶.

1901 йил Сирдарё вилояти ҳарбий губернаторининг ҳисоботларида савдонинг йиллик айланмаси 85 млн.рублни ташкил қилган ҳолда, унинг тахминан ярми Тошкент шаҳри улушига тўғри келган⁷.

¹ Фонд – И-1, опись – 1, ед.хр. – 3085. – Л.260.

² Фонд – И-1, опись – 12, ед.хр. 80. – Л. 53; Фонд – И-1, опись – 12, ед.хр. 1983. – Л. 88.

³ Фонд – И-36, опись – 1, ед.хр. 3912. – Л. 108-109.

⁴ Фонд – И-36, опись – 1, ед.хр. 3912. – Л. 108-109.

⁵ Фонд – И-1, опись – 12, ед.хр. 80. – Л. 58, 62.

⁶ Фонд – И-1, опись – 12, ед.хр. 240. – Л. 78.

⁷ Фонд – И-1, опись – 12, ед.хр. 240. – Л. 81 об.

Юқоридаги статистик маълумотлар таҳлил қилинса, шу нарса маълум бўладики, Сирдарё вилоятининг йиллик савдо айланмаси йил сайин ошиб борган. Унда Тошкентнинг улуши ортиб борганлигини эътироф қилиш мумкин. Савдо айланмасининг ошиб бориши, асосан вилоятдан Россия манфаатларига хизмат қиладиган товарларни олиб кетиш, Россияда ишлаб чиқилган, аҳоли эҳтиёжига айланган товарларни олиб кириш эвазига ошиб борганлиги маълум бўлади. Вилоятдан Россия ва бошқа ҳудудларга олиб кетилаётган товарларни асосан пахта ва чорва моллари ташкил қилган. Товарларни ташиш учун транспорт воситаси сифатида туялардан фойдаланилган.

Бу маълумотларни таққосланса, қуйидаги ҳолат кўзга ташланади. Яъни, 1898 йилда Сирдарё вилоятининг йиллик савдо айланмаси 45.300.000 рублни ташкил этган ҳолда, 1899 йилда 69.700.000 руб.га кўтарилган, унинг 40.000.000 руб. Тошкент шаҳри улушига тўғри келган. 1901 йил савдонинг йиллик айланмаси 85 млн.рублга ошган бўлиб, унинг тахминан ярми Тошкент шаҳри улушига тўғри келган. Демак, Сирдарё вилоятининг йиллик савдо айланмаси йил сайин ошиб борганлиги билан бир вақтда, унда Тошкент шаҳрининг ўрни ҳам ортиб борган. Бу кўрсаткичлар йил сайин Россия кўпроқ Сирдарё вилоятини ўзининг мустамлака тизимига киритиб олаётганлигидан, савдо муносабатларида Тошкент шаҳри нуфузининг ошиб борганлигидан далолат беради.

Империяга Туркистондан катта миқдордаги қишлоқ хўжалик маҳсулотлари олиб чиқиб кетилган, шу билан бирга солиқларни ҳам тўлашга тўғри келган. Аммо тўлайдиган солиқлари бўйича қарздорлик ўлка аҳоли зиммасида қолиб кетаверган. Масалан, 1898 йилда Сирдарё вилояти аҳолисидан 1.388.377 руб. 1 коп. солиқ хазинага келиб тушган, Тошкент уyezди аҳолисидан ўтган йиллар учун тўланмаган 15.763 руб. 16 коп. солиқ ундириб олинган¹. 1900 йил ҳисоботида вилоят аҳолисидан 1.461.780 р. 36 коп. солиқ йиғилганлиги, аммо 458.418 р. 89 к. солиқ Тошкент уyezди аҳолиси томонидан тўланмаганлиги қайд этилган². 1901 йил ҳисоботида эса вилоят аҳолисидан 1.607.284 руб 95 коп. солиқ йиғиб олинганлиги, аммо Тошкент уyezди аҳолиси 476.988 руб. 51 коп. солиқ тўлай олмаганлиги туфайли қарздор бўлиб қолганлиги эътироф қилинган³. Ҳисоботларда 1892 йилда Тошкентда бошланган безгак касаллиги сабабли аҳоли солиқларни тўлаш қувватига эга бўлмаганлиги учун қарздор бўлиб қолаётганлиги қайд этилиши билан бирга, уларни иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, ёрдам бериш каби инсонийлик ёрдамлари кўрсатилмаган. Россия ҳукмрон доиралари қарздор аҳолини қарзидан воз кечмаган. Хуллас, Туркистон ўлкаси, хусусан Тошкент империянинг арзон хом ашё манбаига айлантирилиб, бу ҳудуд асосан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва чорва моллари етказиб берадиган, рус товарлари сотиладиган қулай бозорга айлантирилди.

¹ Фонд – И-1, опись – 12, ед.хр. 1983. – Л. 88 об.

² Фонд – И-1, опись – 12, ед.хр. 240. – Л. 78.

³ Фонд – И-1, опись – 12, ед.хр. 240. – Л. 81 об.